

Universiteit
Leiden

The Netherlands

**Strong, Coherent Reasonings. John Locke's
interpretatie van Paulus' brieven**

Jonge, H.J. de

Citation

Jonge, H. J. de. (1988). *Strong, Coherent Reasonings. John Locke's interpretatie van Paulus' brieven*. Brill Academic Publishers, Leiden, <http://www.brill.nl>. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/1009>

Version: Not Applicable (or Unknown)

License: [Leiden University Non-exclusive license](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/1009>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

STRONG, COHERENT REASONINGS

JOHN LOCKE'S INTERPRETATIE
VAN PAULUS' BRIEVEN

REDE

UITGESPROKEN BIJ DE AANVAARDING VAN HET AMBT VAN
BIJZONDER HOOGLEERAAR IN DE GESCHIEDENIS VAN DE
BESTUDERING EN UITLEGGING VAN DE BIJBEL IN
DE VROEG-MODERNE TIJD AAN DE RIJKSUNIVERSITEIT
TE LEIDEN OP VRIJDAG 15 JANUARI
1988

DOOR

HENK JAN DE JONGE

LEIDEN
E. J. BRILL
1988

*Mijnheer de Rector Magnificus,
Dames en Heren Leden van het Algemeen Bestuur van de
Stichting Leids Universiteits-Fonds,
Mijne Heren overige Leden van het College van Bestuur,
Mijnheer de Secretaris der universiteit,
Mevrouw, Mijne Heren Curatoren van de eerste bijzondere
leerstoel bij de faculteit der godgeleerdheid,
Dames en Heren professoren, docenten en leden van de beherende
en ondersteunende staf,
Dames en Heren studenten,
en voorts Gij allen die door Uw aanwezigheid van Uw belangstel-
ling blijk geeft,
zeer gewaardeerde toehoorders,*

Op een dag in het voorjaar van 1626 besloot de Engelse geleerde Francis Bacon, toen vijftien jaar oud, een uitstapje buiten Londen te maken om van de buitenlucht te genieten. Hij besteeg met zijn vriend dr. Witherborne een koets en liet zich rijden tot bij Highgate, benoorden Londen. Daar bleek nog sneeuw te liggen. De sneeuw bracht Bacon op een natuurwetenschappelijke vraag: zou vlees met sneeuw even goed geconserveerd kunnen worden als met zout? De beide heren besloten de proef onmiddellijk op de som te nemen. Ze sprongen uit de koets, betraden het huis van een arme vrouw en kochten van haar een kip. Zij lieten de vrouw de kip slachten en de ingewanden verwijderen. Hierop vulden de beide heren de romp van de kip met sneeuw. Intussen echter

koelde Bacon van de sneeuw dermate af, dat hij plotse-
ling ziek werd. Hij kon niet meer naar zijn verblijf in
Londen terugkeren, maar moest worden ondergebracht
in Highgate en te bed gelegd. Een warme kruik mocht
niet meer baten. Het bed was vochtig en koud en Bacon
overleed binnen twee of drie dagen na de kip, als slacht-
offer van de empirische methode waarvan hij later de
vader zou worden genoemd. Dit relaas¹ maakt duidelijk,
dat het empirisme zoals het in de Europese wetenschap
opkwam in de zestiende en zeventiende eeuw naast ver-
heugende ook verdrietig stemmende gevolgen heeft
gehad. Deze rede zal gaan over een soortgelijk geval.
Het deed zich eveneens voor in Engeland, maar drie-
kwart eeuw later, in een plaatsje Oates in Essex. Daar
woonde in het landhuis van vrienden van 1691 tot zijn
dood in 1704 de filosoof John Locke.

Locke (1632-1704) is vooral bekend als de auteur van
het *Essay concerning Human Understanding*, gepubliceerd in
1690, en van *The Reasonableness of Christianity as Delivered
in the Scriptures*, verschenen in 1695. In het *Essay* betoogt
Locke, dat alle ideeën uit de ervaring stammen, hetzij
uit waarneming, hetzij uit reflectie. Bijzondere openba-
ring is in principe overbodig.² Maar omdat niet iedereen
de tijd of het vermogen heeft om met zijn rede alle
nodige kennis te ontdekken, zijn zekere waarheden ook
op bijzondere, directe wijze geopenbaard en overgele-
verd. De menselijke rede mag evenwel alleen instemmen
met een bijzondere openbaring indien de rede na kri-
tisch onderzoek heeft vastgesteld, dat de goddelijke her-
komst ervan gegarandeerd is, en dat de inhoud niet in

strijd is met de uit waarneming en reflectie afgeleide redelijke kennis. Het werk dat Locke vijf jaar na het *Essay* publiceerde, *The Reasonableness of Christianity as Delivered in the Scriptures*, heeft geen ander doel dan aan te tonen, dat de rede inderdaad haar instemming met de bijzondere openbaring van het christendom kan betuigen.

Locke's *Essay* en zijn *Reasonableness of Christianity* zijn natuurlijk velen van U bekend. Ik moest ze echter in herinnering roepen omdat ze de achtergrond vormen waartegen een veel minder bekend deel van Locke's oeuvre moet worden verstaan. Van 1701 tot 1704 heeft Locke,³ nu 69 tot 72 jaar oud, een zuiver exegetisch werk geschreven, namelijk een parafrase van en een commentaar op de brieven van Paulus. Dit werk verscheen posthuum. In 1705 zag de commentaar op Galaten het licht, in 1706 dat op I Corinthiërs en in 1707 het geheel onder de titel *A Paraphrase and Notes on the Epistles of St. Paul to the Galatians, I and II Corinthians, Romans, Ephesians. To which is Prefix'd, An Essay for the Understanding of St. Paul's Epistles, by Consulting St. Paul himself*, Londen 1707. Het werk beleefde nog drie herdrukken tot 1738 en werd voorts herdrukt in de edities van Locke's *Works*.⁴ Op dit commentaar en speciaal de voorrede, die Locke waarschijnlijk schreef in 1703, wil ik nu verder ingaan. Ik behandel eerst de inhoud en het oogmerk van dit werk, en in het bijzonder de in de voorrede bepleite methode. Vervolgens onderzoek ik de impulsen die Locke bij het schrijven van dit werk hebben geleid. En tenslotte zal ik nagaan in hoeverre Locke in zijn bedoelingen geslaagd mag heten.

In Locke's werk komen Paulus' brieven aan de orde in een chronologisch bedoelde, door Locke gekozen volgorde: Galaten, I en II Corinthiërs, Romeinen en Efezen. Op elke bladzijde staan eerst een paar verzen Paulus in de Authorized Version, daaronder dezelfde verzen in de uitbreidende parafrase van Locke, en daaronder de noten. Parafrase en noten zijn in het Engels geschreven, niet in het Latijn, want Locke wil een brede kring lezers bereiken.⁵

Wat het genre parafrase betreft, nadat Erasmus dit type commentaar voor de uitlegging van het Nieuwe Testament had geïntroduceerd en Edward VI in 1547 bevolen had dat Erasmus' parafrase van de evangeliën in alle Engelse parochiekerken beschikbaar moest zijn, had het vooral in Engeland vele nieuwe beoefenaars gevonden.⁶ Ik noem hier slechts de Engelse parafrasen van Henry Hammond (1653), die van de Oxfordse dons Woodhead, Allestry en Walker (1675), en voorts die van Richard Baxter (1685), Samuel Clarke (1701) en Daniel Whitby (1703). Met zijn parafrase en noten stelde Locke zich in een hechte Engelse traditie.

Niet elk vers is door Locke geannoteerd, maar de noten zijn vaak uitvoerig. Locke citeert geregeld het Grieks. Hij licht het toe met andere plaatsen uit Paulus en uit het overige Nieuwe Testament. Hij verduidelijkt Paulus' bedoeling met behulp van taalkundige en historische observaties. De commentaar krijgt zo een overwegend filologisch en historisch karakter. Wat Locke zoekt is een juist begrip van de bedoelingen en ideeën van Paulus. Hij vermijdt het in te gaan op theologische con-

troversen. Af en toe citeert hij een recente of contemporaine geleerde: met instemming onze Leidse Louis de Dieu, verder Joseph Mede, Henry Hammond, John Lightfoot en Isaac Vossius; met afkeuring de Oxfordse orthodox-anglicaanse theoloog Abraham Woodhead en de 'Cambridge Platonist' Henry More.⁷ Opvallend gering is het aantal verwijzingen naar heidense auteurs: een enkele aanhaling uit Cicero, uit Vergilius en uit Juvenalis, daarbij blijft het.⁸

Van belang is, dat Locke elke brief laat voorafgaan door een inhoudsoverzicht van de brief als geheel. Ook verdeelt hij de brieven in secties en onderdelen daarvan, telkens voorafgegaan door inhoudsopgaven. Met dit systeem tracht Locke voortdurend de lijn en de geleiding van Paulus' betoog in het licht te stellen.

Aan de commentaar gaat een lange voorrede vooraf. Deze draagt een titel waarvan het slot op het eerste oog verrassend en haast vermakelijk is. Hij luidt: *An Essay for the Understanding of St. Paul's Epistles, by Consulting St. Paul Himself*. Dat klinkt alsof iemand een oenologisch vertoog zou aanbieden onder de titel: Handleiding voor het genieten van wijn door het proeven van de wijn zelf. Toch heeft Locke, zoals blijken zal, de titel van zijn opstel met beleid geformuleerd.

Het *Essay for the Understanding of St. Paul* bestaat uit twee delen. In het eerste zet Locke uiteen waardoor de discursieve stukken in Paulus' brieven zo lastig te begrijpen zijn. In het tweede biedt hij een methode waarmee men, alle moeilijkheden ten spijt, tot het juiste begrip van Paulus' ware bedoeling en ideeën kan komen.

De duisterheid van Paulus' brieven is volgens Locke te wijten aan een groot aantal oorzaken, waarvan hij er acht vermeldt. Zes hiervan zijn inherent aan de brieven zelf, twee zijn daarbuiten gelegen. De tekst-inherente factoren die het goede begrip van Paulus belemmeren zijn de volgende.

1. Het genre brief. In brieven wordt nu eenmaal veel informatie verzwegen omdat de geadresseerde ervan op de hoogte is.

2. De Griekse taal. Griekse woorden hebben sterke betekenisveranderingen doorgemaakt. In het Nieuwe Testament zijn bovendien betekenissen veelal aan het Hebreeuws of Aramees ontleend. Tenslotte heeft het christendom veel Griekse woorden een nieuwe lading gegeven.

3. Paulus' temperament. Hieronder leden zijn syntaxis en compositie.

4. Het feit, dat de woorden 'ik' en 'wij' bij Paulus tal van verschillende functies hebben.

5. De plotselinge invlechting van tegenwerpingen van anderen.

6. Het ontbreken van voldoende informatie omtrent de geadresseerden.

Bij deze zes tekst-inherente factoren die het verstaan van Paulus bemoeilijken wil Locke het laten. Zijn gevoeligheid voor de problemen 3, 5 en 6 (temperament, onaangekondigde interventies van denkbeeldige gesprekspartners en ontoereikendheid van informatie over de geadresseerden) heeft Locke voor een groot deel te danken aan een werk van de chemicus Robert Boyle,

Some Considerations Touching the Style of the Scriptures, Londen 1661.⁹

Wanneer Locke overgaat tot de bespreking van twee *externe* oorzaken van Paulus' duisterheid komt hij pas goed in zijn element. Hij neemt voor die twee oorzaken goed de ruimte en zal er later steeds weer op terugkomen. Het is een genoegen te zien, hoe Locke vooral over de eerste van de twee kan uitpakken. Deze is gelegen in de gebruikelijke indeling van de bijbeltekst in hoofdstukken en verzen. Inderdaad werd in de zeventiende eeuw de bijbeltekst niet zelden zo gedrukt, dat elk vers op een nieuwe regel aan de kantlijn begon. Het gevolg is, aldus Locke, dat men de bijbel beschouwt als een collectie pittige spreuken. Doordat de verzen gelezen worden als onafhankelijke aforismen, krijgen ze een betekenis die niet meer door de context wordt gecontroleerd. Dit stelt alle kerkelijke stromingen en partijen in staat om, met voorbijgaan aan de strekking van het coherente betoog van deze of gene bijbelse auteur, uit losse fragmenten hun arsenalen artillerievuur op te bouwen waarmee zij zichzelf verdedigen en anderen bestoken. Aan die losse spreuken wordt volgens Locke een overdreven betekenis gehecht, in geen verhouding staand tot de context waaruit ze geplukt zijn. Hoe onzinnig dit gebruik van losse bijbelplaatsen is, illustreert Locke met een wat ingewikkelde vergelijking, ontleend aan John Selden. Het is alsof iemand tien muntstukken van elk één pond heeft. Hij nummert die van 1 tot 10. Dan is er iemand anders die uit de tien pondstukken er drie mag kiezen en in zijn zakken steken. Hij kiest de

nummers 5, 6 en 9 en vertrekt uiterst voldaan, want, zo verklaart hij, in één zak heeft hij vijf pond, in een andere zak zes pond en in nog een andere zak negen pond! — Op dezelfde manier overschatten veel mensen de betekenis van de losse zinnen die zij hier en daar uit de bijbel hebben weggegrist.

Bezwaren tegen de opsplitsing van de bijbeltekst in evenveel alinea's als verzen waren vóór Locke reeds geuit door, alweer, Boyle,¹⁰ en door Jean LeClerc, professor aan het Remonstrants seminarie te Amsterdam.¹¹ Niemand echter heeft het schadelijk effect van de fragmentatie van de bijbeltekst zo hoog opgenomen als Locke. Zijn aandacht voor het probleem lijkt wat idiosyncratisch, maar wordt begrijpelijk als men eenmaal weet, dat volgens Locke met de ideeën van een auteur pas instemming kan worden betuigd nadat de logische structuur ervan is geanalyseerd en de rationaliteit daarvan vastgesteld.

De *tweede* externe oorzaak waaraan Locke wijt, dat Paulus' ware bedoeling onbegrepen blijft, is, dat men Paulus gewoonlijk leest door het raster van tevoren vaststaande filosofische of theologische opvattingen. Paulus werd uitgelegd in Platoonse of Aristotelische zin of in overeenstemming met het theologisch systeem van deze of gene denominatie. Het gevolg was, dat uitleggers in Paulus' brieven niet de bedoeling van Paulus vonden, maar alleen hun eigen ideeën of die van hun groep. Wie de apostel leest door het raam van zijn eigen ideeën, komt volgens Locke alleen te weten wat hij tevoren reeds wist, 'but thereby knows nothing at all about what St. Paul said'.¹²

Wat volgens Locke nodig is, is niet een interpretatie van Paulus corresponderend met de recht geachte leer van deze of gene kerkelijke richting, maar een onbevooroordeeld ('unbiased'¹³) begrip van de ideeën van Paulus zelf.

Op dit punt mag worden vermeld, dat Locke's analyse van de paulijnse studiën in de zestiende en zeventiende eeuw over het algemeen juist is. De gewone uitlegging van Paulus was inderdaad die, welke in zijn brieven de bouwstenen zocht voor een bepaalde dogmatische theologie, katholiek of protestants, luthers of calvinistisch, remonstrants of sociniaans. Wel was een aan de dogmatiek onttrokken uitlegging van de bijbel reeds met enig succes beoefend door een reeks humanisten en filologen, onder wie Erasmus en Grotius, en bepleit door een theoreticus als Spinoza. Maar het vicieuze van de dogmatische exegese was nog zelden zo helder en ont-hullend gethematiseerd als door Locke.

De methode waarmee Locke aan een dogmatisch bevooroordeelde exegese meent te kunnen ontsnappen omvat twee stappen. Ten eerste moet men elke brief van Paulus lezen van het begin tot het eind, zonder zich te laten hinderen door enige traditionele indeling. Daarbij moet men vooral de logische structuur en samenhang van het betoog opsporen: wat is de hoofdgedachte van de brief, wat is daarvan afhankelijk, wat is argument, wat is gevolgtrekking, hoe is het betoog dienovereenkomstig geleed. Zo'n structuuranalyse van het betoog vereist een dikwijls herhaalde lezing van de integrale brief. Immers, Paulus' brieven voldoen niet aan de eisen der antieke

rhetorica en zijn betoog is daardoor veelal ondoorzichtig. Maar er kan volgens Locke geen twijfel aan bestaan, dat Paulus een consistent, logisch, en doeltreffend argumenterend schrijver was en het is de taak van de exegeet juist dit te laten zien.¹⁴

De tweede stap die tot een juist verstaan van Paulus' bedoelingen leidt is het vergelijken van wat hij op één plaats zegt met passages over hetzelfde onderwerp elders in zijn brieven. Daarbij late men zich niet leiden door overeenstemming in woorden, maar door verwantschap naar onderwerp en inhoud. Want Paulus was altijd vervuld van dezelfde ideeën, maar kon die uitdrukken in steeds wisselende bewoordingen. Men moet dus 'het geestelijke met het geestelijke vergelijken' — en Locke meent blijkens zijn parafrase van 1 Cor. 2:13, dat Paulus zelf daar reeds deze exegetische techniek heeft aanbevolen.¹⁵

Locke doet nu een gewichtige stap. Hij aarzelt niet te stellen, dat wie afgaat op de overeenstemming tussen plaatsen van gelijke strekking binnen het corpus paulinum, het principe van de *analogia fidei* kan opgeven.¹⁶ Dit principe, zo oud als Augustinus,¹⁷ hield in, dat moeilijk verstaanbare schriftplaatsen uitgelegd moesten worden 'in overeenstemming met het geloof', *ad analogiam fidei*. In de reformatie had deze regel aanzienlijk aan betekenis gewonnen ten gevolge van het wegvallen van de normatieve autoriteit van de patristische traditie. Thans veegt Locke de *analogia fidei* met een even licht als resoluut gebaar van tafel. Paulus moet begrepen worden uit zichzelf: hij is de 'interpreter of his own epistles'.¹⁸

Dat de Schrift haar eigen uitlegger moest zijn, had reeds Luther gesteld toen hij de Schrift ‘sui ipsius interpres’ noemde.¹⁹ Locke verfijnt dit criterium door het niet meer op de Schrift als geheel, maar vooreerst alleen op de auteur in kwestie te betrekken. Het principe biedt tevens de verklaring van de titel van Locke’s voorrede: men moet Paulus leren verstaan ‘by consulting St. Paul himself’. Dit betekent: onder afzien van de *analogia fidei*, onder afzien van latere dogmatische interpretaties, en door vergelijking van verwante plaatsen bij Paulus zelf.

Tot zover over de methode die Locke voorstaat en heeft getracht te volgen. Voor een goed begrip en juiste waardering ervan nog dit. Wat Locke zoekt is *niet* een ‘historische’ Paulus in tegenstelling tot een dogmatische. Weliswaar wijst Locke elke dogmatische uitleg ten dienste van welke denominatie dan ook af. Maar wat hij daarvoor in de plaats wil is niet een historische Paulus die zich uitsluitend richt tot zijn eigen tijdgenoten en geheel verstaan wordt binnen het raam van zijn culturele en sociale context. Nee, ook voor Locke blijft Paulus, althans in de voorrede tot zijn commentaar, een leraar van de weg ten heil voor alle generaties. De tegenstelling die Locke maakt is nog niet die van een dogmatische Paulus tegenover een historische Paulus, maar die van een dogmatisch misbruikte Paulus tegenover ‘de ware bedoeling’ of ‘de echte betekenis’ van zijn brieven: ‘the true meaning of the epistles’,²⁰ ‘the true sense of St. Paul’s epistles’,²¹ ‘the notions St. Paul then had in his mind’,²² ‘his genuine sense’,²³ en die gezocht ‘unbiasedly’.²⁴ Locke is dus op zoek naar de ‘echte Paulus’

zoals die schuil gaat achter de verschillende confessioneel bepaalde interpretaties. Aldus wil Locke de verdeeldheid der confessies te boven komen met een methodisch verbeterde exegese. Een vergelijkbaar oogmerk had zestig jaar eerder Hugo Grotius tot het schrijven van zijn *Annotationes* op de bijbel gebracht. Maar evenals bij Grotius blijft bij Locke de gedeconfessionaliseerde Paulus een goddelijk geïnspireerd auteur met een normatieve boodschap voor alle eeuwen tot de jongste dag. Anders gezegd: de ‘historische’ Paulus is dogmatische autoriteit.

Het is nu tijd om iets te zeggen over de diepere drijfveren achter Locke’s streven. Bij het beschrijven van zijn methode uit Locke plotseling een veelzeggende veronderstelling, telkenmale herhaald, namelijk dat Paulus correct logisch redeneerde. ‘He was not a man of loose and shattered parts, incapable to argue and unfit to convince those he had to deal with’.²⁵ Maar hij was ‘a coherent, argumentative, pertinent writer; and care, I think, should be taken in expounding of him, to show that he is so’.²⁶ In Paulus’ brieven schuilt een eminente ‘coherence of discourse, and a direct tendency of all the parts of it to the argument in hand’.²⁷

Dat de coherentie en logische consistentie van de argumentatie in Paulus’ brieven aandacht verdiende, had Locke reeds betoogd in zijn *The Reasonableness of Christianity* van 1695.²⁸ Daar echter stond het onderzoek van de structuur van Paulus’ argumentatie in dienst van een heel bijzonder doel. Het moest het bewijs dienen, dat Paulus’ brieven bijna niets bevatten van de fundamentele, heilsnoodzakelijke waarheden die Jezus had

gepredikt. De brieven van Paulus waren puur gelegenhedsgeschriften: hun betekenis was geheel opgegaan in hun gebondenheid aan de historische situaties met het oog waarop ze geschreven waren. Met het inspelen op die situaties hadden ze uitgediend. Bij het zoeken naar fundamentele geloofswaarheden kon men de brieven dus ter zijde laten. Deze belangwekkende theorie, die eerst recht een zuiver historische beschouwing van Paulus mogelijk zou hebben gemaakt, heeft Locke in zijn commentaar op Paulus geheel prijsgegeven, waarschijnlijk onder druk van kritiek. Dat hij niettemin aan zijn concept van een logisch argumenterende Paulus vasthoudt, wijst erop, dat dit concept bij hem dieper verankerd was dan het koene idee van een strikt historische Paulus zoals hij dat in *The Reasonableness of Christianity* voor de geest had.

Hoe is Locke tot zijn beeld van een logisch redenevende, dus rationele Paulus gekomen? Het antwoord moet zijn, dat het niets dan een uitvloeisel is van zijn kennistheorie. In zijn *Essay for the Understanding of St. Paul*, werk van zijn ouderdom, keert Locke terug tot de opvatting, dat Paulus' brieven een overvloed aan openbaarde instructie inzake de weg ten heil bevatten. Deze instructie nu verdient, meent Locke, de instemming van de menselijke rede. Maar volgens Locke's *Essay concerning Human Understanding* mag de rede met een openbaring eerst instemmen nadat ze heeft vastgesteld, dat de inhoud van die openbaring voldoet aan alle eisen van redelijkheid. Thans zien we Locke het slachtoffer worden van zijn eigen filosofie: enerzijds wil hij, dat de

in Paulus' brieven overgeleverde openbaring de instemming krijgt van de rede, anderzijds *mag* de rede slechts instemmen met proposities waarvan ze de inhoud geheel begrepen heeft en niet in strijd bevonden heeft met de principes van de rede zelf (*Essay* IV, 18,8). Bij gevolg moet Paulus een redelijk denkend, 'coherent, argumentative, pertinent writer' zijn. Bij gevolg moeten Paulus' brieven worden beschouwd als 'strong, coherent reasonings, that carried a thread of argument and consistency all through them'.²⁹ De Paulus van John Locke is een projectie: ze is het product van zijn wens de rationaliteit van de openbaring te handhaven omdat de rede anders de openbaring niet kan beamen.

Niet alleen theoretisch, ook op praktisch vlak is voor Locke de uitlegging van Paulus zoveel als het streven naar betrouwbare kennis waarover het *Essay concerning Human Understanding* handelt. In boek III van dit werk (III, 9, 22) somt Locke een aantal oorzaken op waardoor de betekenis van woorden dikwijls onzeker is. Deze oorzaken zijn reeds ten dele dezelfde als die vermeld in de voorrede tot het commentaar op Paulus, bij voorbeeld de afstand in de tijd tussen auteur en uitlegger, de onbekendheid van de laatste met toestanden en gewoonten waarop de auteur zinspeelt, de sterke betekenisverandering die woorden speciaal in het Grieks hebben ondergaan en het temperament van de schrijver. De exegese is bij Locke geschoeid op het model van de rationele kennisverwerving volgens de epistemologische regels van het *Essay concerning Human Understanding*.

Het zou onjuist zijn te stellen, dat Locke's exegese

doordat ze bepaald is door zijn rationalistische epistemologie onvruchtbaar is geweest. Juist door zijn intense aandacht voor de juiste samenhang van de onderdelen van Paulus' redeneringen is Locke tot goede inzichten gekomen in de soms tamelijk moeilijke paulinische syntaxis. Hij doet bij voorbeeld het verhelderende voorstel in Gal. 1:12 de woorden 'want ik heb het ook niet van een mens ontvangen noch geleerd' (namelijk het evangelie) als parenthese op te vatten, waardoor de tegenstelling in vv. 11-12 die wordt tussen 'het is niet naar de mens' en het slot 'maar uit openbaring'. En vooral vormen de afwijzing van de *analogia fidei* en de beklemtoning van het exegetisch principe *e mente auctoris*³⁰ belangrijke schreden op de weg naar een historisch verstaan van Paulus.

Toch hebben deze schreden Locke niet zo ver gebracht als zijn *The Reasonableness of Christianity* (§ 248) had kunnen doen hopen. Men constateert met schrik, dat het beeld van Paulus' theologie dat Locke tekent in zijn inhoudsopgave van de brief aan de Romeinen, nauwkeurig overeenstemt met Locke's eigen oerrationalistische theologie in *The Reasonableness of Christianity*: hetgeen de mens sinds de zondeval tekort komt voor het verkrijgen van zijn heil kan hij goed maken door te geloven dat Jezus de messias is. Om slechts één ding te noemen: elke eschatologische spanning, hoe ook geïnterpreteerd, ontbreekt hier. Men moet concluderen, dat Locke's filosofie hem bij de exegese heeft geïnspireerd, hem vooruit heeft geholpen, maar hem tenslotte ook heeft misleid. Deze rol van inspirator en misleider

heeft de filosofie en hebben filosofen in de geschiedenis van de exegese steeds weer gespeeld: Schelling en Hegel voor F. C. Baur, Hegel voor F. Strauss, Nietzsche voor Overbeck, Heidegger voor Bultmann.³¹ En deze rol zal de filosofie blijven spelen: ten goede en ten kwade. Het komt er voor elke uitlegger, wil hij zich zelf niet bedriegen, op aan, het effect van zijn vooronderstellingen te berekenen. Zonder vooronderstellingen kan zijn geest, zwevend in een onbegrensd duister zonder Archimedisch punt, weinig beginnen.

Locke's hang naar een rationele Paulus hebben hem een stuk op streek beholpen. Maar wat hij vond was uiteindelijk zijn eigen rationalistische theologie, waaraan hij vasthield omdat ze strookte met zijn kennistheoretisch empirisme. Zo viel ook Locke ten prooi aan zijn empirisme, evenals Francis Bacon. De gevolgen waren fataler voor Bacon dan voor Locke. Aan U, zeer gewaardeerde toehoorders, te beslissen, voor wie de gevolgen het ergst waren: voor Paulus of voor de kip van Bacon.

Dames en Heren Leden van het Algemeen Bestuur van de Stichting Leids Universiteits-Fonds, voor het eerst hebt U een leerstoel gevestigd bij de faculteit der godgeleerdheid. Dat U mij daarop hebt willen benoemen, legt op mij een bijzondere verantwoordelijkheid. Ik zal die niet licht opvatten. Ik dank U, en allen die met U tot deze benoeming hebben bijgedragen, voor het in mij gestelde vertrouwen.

Mevrouw, Mijne Heren Curatoren van deze leerstoel, een Romeinse rechtsregel zegt, dat een curator wordt

aangesteld voor een zaak, niet voor een persoon: *curator rei datur*. Natuurlijk hoop ik, dat de zaak van de geschiedenis der exegese door Uw zorgen krachtig zal worden bevorderd. Onthoudt echter Uw zorgen niet de persoon die zich vandaag met de zaak belast. Hij weet Uw raad nodig te hebben.

Dames en Heren hoogleraren en docenten van de universiteit, in een keur van kringen, verbanden en commissies mocht ik Uw welwillendheid reeds ervaren. Ook voor de toekomst hoop ik op leerzame samenwerking en genoeglijke contacten over de grenzen der faculteiten heen.

Dames en Heren hoogleraren en docenten van de faculteit der godgeleerdheid, soms waag ik het te hopen, dat studenten die aan onze faculteit hebben gestudeerd met enige trots op hun wetenschappelijke vorming in Leiden zullen terugzien en erkennen, dat ze hier iets van waarde hebben geleerd. De vervulling van die hoop vergt van het docerend corps grote, steeds hernieuwde inspanning. Ongetwijfeld deelt U mijn hoop; gaarne deel ik met U de inspanning. Gaarne, want de goede sfeer in Uw kring is mij een stimulans en reden tot dankbaarheid.

Hooggeleerde De Jonge, onwetend hebt U tot de keuze van het onderwerp van deze oratie bijgedragen. Een jaar geleden vroeg U mij, waarover ik zou spreken. Ik antwoordde, dat ik van plan was te betogen, dat ook die exegeten die in de zestiende tot achttiende eeuw met succes een filologisch-historische interpretatie van de bijbel hebben nagestreefd, uiteindelijk in de door hen

gewonnen historische schriftzin tevens de voor hun eigen tijd normatieve, dogmatische zagen. Uw reactie was: daarover *heb* je toch al geschreven! Zelf kon en kan ik mij niet herinneren, dat dit het geval was. Maar alleen al de indruk die bij U bestond, dat ik over dit thema had geschreven, was genoeg om mij te doen besluiten over een onderwerp te spreken waarover ik nog geen letter geschreven had. Gelukkig heb ik ook mijn oorspronkelijk onderwerp nu even uit de doeken kunnen doen. Zo hebt U twee redes in één gekregen. Slechts de zeer oplettende toehoorder zal opmerken, dat mijn onderwerp van vanmiddag *au fond* hetzelfde was als het verworpen onderwerp. Dank dus, Hooggeleerde De Jonge, voor Uw wenk. Dank ook, in ernst, voor de stimulerende wijze waarop U mij een en ander maal bij Uw wetenschappelijk werk hebt betrokken. Ik ben wellicht niet altijd de gedweeste. Te meer waardeer ik Uw *hypomonè* en onverstoorbare vriendschap. Voor de wijze leiding die U aan de vakgroep Nieuwe Testament geeft zijn Uw medewerkers U zeer verplicht: zij begunstigt de arbeid en een aangename samenwerking.

Jegens de Hooggeleerde Posthumus Meyjes, momenteel in Amerika, betuig ik mijn erkentelijkheid voor herhaalde steun en aanmoediging. Ook U, Hooggeleerde Lebram, hebt mij royaal laten delen in Uw wetenschappelijk denken en zoeken; Uw *aphthonia* vervult mij met dank.

Hooggeschatte Smit Sibinga, U bent het die al twintig jaar geleden mij in de geschiedenis der exegese hebt ingewijd. Maar niet als in een apart vak naast de exe-

gese. Want voor U is de raadpleging van de beste uitleggers van weleer onderdeel van de exegese zelf. Voor U behoren Emanuel Sà, de *Critici sacri* en Hodius niet tot een afgesloten verleden: hun woorden zijn voor U nog *viva vox*. Maar u zult de eerste zijn om te erkennen, dat deze exegeten om juist begrepen te worden ook zelf weer het object van gezette studie moeten worden. Uw artikel over Wettstein was van programmatische betekenis.³² Ook op andere gebieden dan de geschiedenis der exegese hebt U mij in de bijna vijftien jaar waarin U mijn patroon waart, steeds bedacht op mijn belang, veel geleerd: het blijft mij stemmen tot oprechte erkentelijkheid.

Dames en Heren studenten, liever dan bij deze wat plechtige gelegenheid ontmoet ik U in mijn normale lessen, waar U Uw weerwoord hebt, en ik het mijne. Toch stel ik Uw aanwezigheid op hoge prijs, want ik weet hoe beperkt Uw tijd is door Uw voetbaltoernooien, rijexamens, faculteitsborrels, dispuutslustra en verplichtingen bij het afscheid van Uw voor twee weken naar Australië vertrekkende schoonmoeders. Mochten sommigen van U door drukte geen tijd vinden voor de geschiedenis der exegese, ik prijs mij gelukkig, dat U allen in mijn handen valt in de lessen Grieks en Nieuwe Testament. Voor de voldoening die ik daaraan beleef dank ik U zeer.

Ik heb gezegd.

AANTEKENINGEN

- 1 John Aubrey, *Brief Lives*, ed Oliver Lawson Dick, London 1958, p 16 Aubrey (1626-1697) had het verhaal van Thomas Hobbes, de filosoof (1588-1679) en vriend van Bacon
- 2 Peter A Schouls, 'Method in Locke's Theological Works', in idem, *The Imposition of Method A Study of Descartes and Locke*, Oxford 1980, pp 216-251, zie pp 221-223
- 3 Maria Cristina Pitassi, *Le philosophe et l'Écriture John Locke exégète de Saint Paul* (mémoire de spécialisation, faculté de théologie), Genève 1987, p 32, n 65 De studie van Mlle Pitassi zal over enige tijd verschijnen, waarschijnlijk in de Cahiers de la Revue de Théologie et de Philosophie
- 4 B v , *The Works of John Locke A new Edition, Corrected In Ten Volumes*, vol VIII, London 1823, reprint Aalen 1963 Naar deze editie wordt verder verwezen
- 5 Aldus Locke in het eerste ontwerp van zijn voorrede 'principally for the help of ordinary illiterate readers of the Scripture', M Sina, 'Testi teologico-filosofici lockiani dal ms Locke c 27 della Lovelace Collection', *Rivista di filosofia neoscolastica* 64 (1972), n 1, pp 54-75 en n 3, pp 400-427, zie p 419
- 6 Vgl Luther A Weigle, 'English Versions since 1611', in *The Cambridge History of the Bible* 3, ed S L Greenslade, Cambridge 1963, pp 361-379, zie p 364
- 7 De Dieu p 107 Mede pp 122, 138 Hammond pp 435, 438 Lightfoot pp 153, 159 Vossius pp 126, 176 Verder Burthogge, pp 89, 385 — Woodhead p 329 More p 20
- 8 Cicero p 105 Vergilius, p 176 Juvenalis p 106
- 9 Pitassi, *Le philosophe et l'Écriture*, pp 36-37, nn 78, 80, 81
- 10 Robert Boyle, *Some Considerations Touching the Style of the Holy Scriptures*, in *The Works of the Honourable Robert Boyle*, Londen 1722, vol II, p 272 (oorspronkelijke editie 1661) Pitassi, p 38, n 84
- 11 Jean Le Clerc, *Nouveau Testament de nôtre Seigneur Jésus-Christ, traduit sur l'original grec*, Amsterdam 1703, f **2 vo
- 12 John Locke, *A Paraphrase and Notes on the Epistles of St Paul*, p 10
- 13 John Locke, *A Paraphrase and Notes*, p 22
- 14 John Locke, *A Paraphrase and Notes*, p 16 'He (Paul) is certainly a coherent, argumentative, pertinent writer, and care, I think, should be taken, in expounding of him, to show that he is so'

- 15 Locke's parafrase van 1 Cor 2 13 luidt 'Which things we not only know, but declare also, not in the language and learning taught by human eloquence and philosophy, but in the language and expressions which the Holy Ghost teacheth, in the revelations contained in the Holy Scriptures, comparing one part of the revelation with another' Locke besluit ook zijn voorrede met de opmerking, dat God de weg tot zaligheid geopenbaard heeft in de Schriften, 'where we are sure it is in truth to be found, comparing spiritual things with spiritual things'
- 16 John Locke, *A Paraphrase and Notes*, p 20 Ook in zijn noot op Rom 12 6 'according to the proportion of faith' verwerpt Locke de *analogia fidei*
- 17 Augustinus, *De doctrina christiana* III, 2, 2, 3, 6 Voorbereid wordt het principe dat het geloof als norm van de uitleg moet fungeren bij Irenaeus, *Adv haer* IV, 28, 1-2 en 33, 8
- 18 Locke, *A Paraphrase and Notes*, p 18
- 19 Luther, *Assertio omnium articulorum M Lutheri per Bullam Leonis X novissimam damnatorum* (1519), WA VII, 97, 23-24
- 20 Locke, *A Paraphrase and Notes*, p 16
- 21 *Ibid*, p 17
- 22 *Ibid*, p 21
- 23 *Ibid*, p 18 Cf p 21 'his very ideas and thoughts'
- 24 *Ibid*, p 22
- 25 *Ibid*, p 15
- 26 *Ibid*, p 16
- 27 *Ibid*, p 17
- 28 § 248
- 29 Locke, *A Paraphrase and Notes*, pp 14-15
- 30 Locke, *A Paraphrase and Notes*, pp 19-20 Voor de uitdrukking *mens auctoris* als norm voor de exegese, zie [Rudolphus a Leusden], 'Praefatio eisagogike in Synopsin criticorum', in Matthaeus Polus, *Synopsis criticorum*, Frankfurt 1694, fol **3 vo 'Cum enim quilibet optimus verborum suorum interpres sit, ante omnia observari debet, quis sensus auctoris menti conveniat, non quis esse possit nobisque videatur'
- 31 Klaus Berger, *Exegese und Philosophie* (Stuttgarter Bibelstudien 123/124), Stuttgart 1986
- 32 J Smit Sibinga, 'Wettstein als anonymus', *Vox Theologica* 33 (1962-63), pp 22-26